

PALEO-AKTUEEL

NR 19 | 2008

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Hannie Steegstra
Omslagontwerp: Coltsfootmedia, Noordwolde
Foto omslag: Aanzicht op achtersteven, kiel en overnaadse huid van scheepswrak NB 36
(archief Nieuw Land Erfgoed)

ISBN-9789077922460
ISSN 1572-6622

Website:
www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

2008, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

Paleo-aktueel 19

redactie

Jan Lanting
Martijn van Leusen
Daphne Maring-Van der Pers
Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis
Groningen, 2008

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Egypte, 3) Griekenland, 4) Italië, 5) De Krim, 6) Spitsbergen

In dit nummer: 1) Appingedam, 2) Delfzijl, 3) Dorkwerd, 4) Groningen, 5) Kroddeburen, 6) Noordlaren, 7) Sellingen, 8) Warfhuizen, 9) Assen, 10) Emmen, 11) Emmerschans, 12) Swifterbant, 13) Oost-Flevoland, lokatie B36, 14) De Krim, 15) Rossum, 16) Steenwijkgebied, 17) Leusderheide, 18) Vechtgebied

Inhoud

Voorwoord	IX
M.J.L.TH. NIEKUS, J. BEUKER, L. JOHANSEN & D. STAPERT Een tweede 'Mander': een recentelijk ontdekt kampement van Neanderthalers (Dr.)	1
D. STAPERT, J. BEEN, J. BEUKER, L. JOHANSEN, M.J.L.TH. NIEKUS & P. WIERSMA Bladspitsen en andere middenpaleolithische vondsten rond het glaciële bekken van Steenwijk (Dr. en Ov.)	10
D. STAPERT & L. JOHANSEN Een bladspits met mogelijke sporen van schachting	20
D. STAPERT Kunstzinnige vingerwijzingen: sporen van paleolithische meisjes en jongens	29
P. CLEVERINGA, H. WOLDRING & H. DE WOLF Sterven op staande voet	39
E. DRENTH & M.J.L.TH. NIEKUS <i>Geröllkeulen</i> en <i>Spitzhauen</i> uit Nederland, in het bijzonder de provincie Drenthe	46
M.J.L.TH. NIEKUS Een studie naar de ontwikkeling van trapeziumvormige pijlbewapening tussen 8100 en 4100 BP	56
I.I.J.A.L.M. Devriendt De afgeronde vuurstenen artefacten van Swifterbant (Fl.). Vuurmakers, boren of toch iets anders?	66
I. WOLTINGE, L. JOHANSEN & D. STAPERT Vuurstenen met afgeronde uiteinden van Swifterbant (Fl.): vuurmakers?	71
A.L. VAN GIJN De interpretatie van gebruikssporen: de afgeronde stukken van Swifterbant (Fl.)	81
E. DRENTH Een afslag van rode Helgoland-vuursteen uit Emmen (Dr.)	88
M. DE WIT Onderzoek naar een urnenveld op de Rossumer es (Twente, Ov.)	94

H. FEIKEN IJzertijd-bewoning in een dynamisch landschap gevormd door Vecht en Angstel (Utr.)	102
R.P. EXALTUS & G.L.G.A. KORTEKAAS Prehistorische branden op Groningse kwelders	115
P. FLOHR & R.T.J. CAPPERS Akkers gearchiveerd in muren. Onderzoek naar Romeinse graanverbouw in Karanis (Egypte)	125
H.R. REINDERS De opgraving van het Huis met de Tobbe in Hellenistisch Halos	135
P.A.J. ATTEMA & T.C.A. DE HAAS Survey in de steppe: de eerste veldcampagne van het Džarylgač projekt (De Krim, Oekraïne)	142
H.A. GROENENDIJK De Hassebergril (Sellingen, Gr.) opnieuw bezocht	151
Y. BOEKEMA & H. WOLDRING Het palynologisch onderzoek van de Hassebergril (Sellingen, Gr.)	156
J.A.W. NICOLAY Een gouden pseudo-munthanger uit het Groningse terpengebied. De 9 ^e -eeuwse elite in beeld	161
J. SCHOKKER, H. WOLDRING, P. CLEVERINGA & J. WALLINGA Datering landschapsdegradatie te Messchenveld (Dr.)	168
H. WOLDRING, Y.R. NIESINK-VAN DER VEEN & P. CLEVERINGA Vegetatiehistorie van de onverveende pingo 'De Oorsprong' (Noordlaren, Gr.)	174
A.B.M. OVERMEER, A.F.L. VAN HOLK & H.R. REINDERS Een Scandinavische vrachtvaarder uit de Late Middeleeuwen?	184
W.A.B. VAN DER SANDEN & H. LUNING Kalverliefde in Kroddeburen (Gr.)?	194
C. TULP Een archeologische begeleiding bij de Nicolaïkerk te Appingedam (Gr.)	200
C. TULP De grachten rond borg Ringenum te Delfzijl (Gr.)	205

Y.I. AALDERS & L. HACQUEBORD	
Europese walvisvaarders en Russische jagers in Green Harbour, Spitsbergen	209
M. DALEMAN	
Graven op de Jodenkamp (Groningen)	215
J.J. DELVIGNE	
Van Giffen, Steenhuis en het toezicht bij de afgraving van de wierde van Dorkwerd (Gr.) in 1908	221

Voorwoord

Paleo-aktueel was altijd al een periodiek waarin een wijd scala van archeologische onderwerpen aan de orde kon worden gesteld. De bijdragen bestrijken een lange periode met geografisch ver uiteenliggende gebieden. Bovendien is Paleo-aktueel met ingang van dit nummer *full colour* geworden.

Een tiental artikelen is gewijd aan de steentijden. Deels is dit het gevolg van een sinds enkele jaren lopend succesvol survey-project in noordelijk Nederland, gericht op het Midden-Paleolithicum. De eerste bijdrage betreft een recent ontdekt kampement van de Neanderthalers in Drenthe waarover we nog wel meer zullen horen. Ook worden weer enkele bladspitsen beschreven, opvallende werktuigen van de laatste Neanderthalers. Verder geven in dit nummer jongpaleolithische jongeren middels handafdrukken *acte de présence*. Twee studies behandelen mesolithische voorwerpen: trapeziumvormige microlieten en curieuze rolsteenhamers. Meerdere vindplaatsen bij Swifterbant leverden vuurstenen artefacten met afgeronde uiteinden. Over de uiteenlopende interpretaties daarvan vindt u drie artikelen; in Paleo-aktueel 20 kunt u het vervolg van dit debat verwachten. Tenslotte wordt een bijlafslog van rode Helgoland-vuursteen uit het Neolithicum besproken.

Bijna net zoveel artikelen behandelen onderzoek in Nederland betreffende latere tijden. Zo wordt een deels opgegraven urnenveld in Rossum beschreven. Een reconstructie van het dynamische rivierlandschap van Vecht en Angstel verheldert de ijzertijdbewoning in dat gebied. In het voormalige kweldergebied bij Groningen hebben mensen in de ijzertijd mogelijk *fire stick farming* bedreven: het jaarlijks afbranden van de vegetatie om de gebruiksmogelijkheden van het land te verbeteren. Een middeleeuwse gouden hanger uit de omgeving van Warfhuizen wijst op het bestaan van elites. Een laatmiddeleeuws schip waarvan het wrak in de Noordoostpolder tevoorschijn kwam was vermoedelijk uit het Oostzeegebied afkomstig. De eerder in dit tijdschrift besproken skeletten van twee mensen en een koe te Kroddeburen worden opnieuw onder de loep genomen. Verder komen onderzoekingen van de Nicolaïkerk te Appingedam en de borg Ringenum te Delfzijl aan de orde, evenals de resultaten van een opgraving van een oude Israëlitische begraafplaats in de stad Groningen, de Jodenkamp. Tenslotte wordt een oude geschiedenis rond Van Giffen opgerakeld.

Ook buiten Nederland waren Groningse archeologen actief. Zo werd er wederom onderzoek verricht naar walvisvaarders op Spitsbergen. Van de stad Halos in Griekenland werd het zevende huis, van in totaal circa 1400, opgegraven. Een survey-project op de noordwestelijke Krim in de Oekraïne richt zich vooral op de Griekse kolonisatie in dat gebied.

De paleobotanici van het GIA waren bij meerdere projecten betrokken. Zo blijkt dat dennen hier nog lang voorkwamen na het einde van de laatste ijstijd. Een geulopvulling van de Hasseberggril, een fossiele beek in het voormalige Boertangerveen, werd pollenanalytisch onderzocht, evenals een onverveende pingo-ruïne bij Noordlaren. Ook het Messchenveld was weer onderwerp van onderzoek. Tenslotte wordt bericht over onderzoek in Karanis, Egypte, waarmee ook dit nummer weer een breed nationaal en internationaal overzicht aan onderzoek biedt.

De redactie

Een tweede ‘Mander’: een recentelijk ontdekt kampement van Neanderthalers (Dr.)

Marcel Niekus¹, Jaap Beuker², Lykke Johansen³ & Dick Stapert¹

Het Project Midden-Paleolithicum

In *Paleo-Aktueel* 5 (1994) beschreven Beuker & Niekus het plan om alle bekende middenpaleolithische artefacten in Noord-Nederland te inventariseren en aan een nader onderzoek te onderwerpen. Behalve datering, oppervlakteveranderingen en technologie zouden ook aspecten als ruimtelijke verspreiding in relatie tot geologie en geomorfologie aan de orde komen, evenals de verspreiding van artefacten op vindplaatsniveau. Afgezien van publicatie van een aantal bijzondere vondsten in de *Nieuwe Drentse Volksalmanak* (Beuker & Niekus, 1994) is het project nooit goed van de grond gekomen. In de jaren erna zijn wel met enige regelmaat vondsten gepubliceerd, maar meestal ging het om de meer opvallende artefacten zoals vuistbijlen (zie voor een overzicht: Niekus & Stapert, 2005); eenvoudige afslagen en kernen halen doorgaans een publicatie niet.

Mede door de continue stroom van nieuwe vondsten die de afgelopen jaren zijn opgehaald, zijn de auteurs begin 2007 begonnen met een systematische inventarisatie en beschrijving van alle ons bekende middenpaleolithische artefacten uit Noord-Nederland. De nadruk ligt op vondsten van het Drents-Friese keileemplateau, en het project bestrijkt daarom niet alleen de provincies Drenthe en Friesland, maar ook de uitloper van de Hondsrug in Groningen en de kop van Overijssel. Naast een rijk geïllustreerde catalogus (met tekeningen van Lykke Johansen en foto's) van Neanderthaler-artefacten die we in de komende jaren hopen uit te brengen, speelt de landschappelijke ligging van de

artefacten een belangrijke rol in het onderzoek. Als basis voor dit deel van de studie dient een bijzondere geologische kaart ('topkeileem kaart'), waarin het huidige landschap is ontstaan van dek- en stuifzanden, venen en esdekken, en die als het ware het landschap laat zien ten tijde van de Neanderthaler.⁴ Een deel van de kaart met daarop een aantal vondsten werd gepubliceerd door Beuker, Niekus & Stapert (2006); hij laat bijvoorbeeld duidelijker dan tevoren zien dat vuistbijlen vooral (maar niet altijd) langs dalranden worden gevonden.

Systematische veldverkenningen

Een van de belangrijkste pijlers van het project is het uitvoeren van systematische veldverkenningen, zowel op bekende middenpaleolithische vindplaatsen als op potentieel kansrijke locaties. In samenwerking met collega's, amateur-archeologen, en archeologie-studenten uit Groningen en Leiden zijn in het voorjaar van 2007 en het winterseizoen 2007/2008 dan ook tientallen verkenningen uitgevoerd, onder meer in de omgeving van Balloo en Zeijen. Twee belangrijke vragen stonden en staan hierbij centraal, namelijk: 1) gaat het bij vuistbijlen altijd om geïsoleerde artefacten die na slachtwerkzaamheden zijn achtergelaten, en 2) zijn er op het Drents-Friese keileemplateau nederzettingen van het kaliber Mander? Te Mander werden na de eerste vondst van een vuistbijl in ruim 20 jaar meer dan 50 artefacten opgehaald (Stapert, 1982). Op het keileemplateau kennen we wel vindplaatsen waar meerdere artefacten zijn gevonden, bijvoorbeeld Balloo, Emmen, Zeijen en Zweeloo,

maar grotere vindplaatsen ontbraken tot nu toe. Zoals we een paar jaar geleden schreven: “Ongetwijfeld zijn er vele tientallen middenpaleolithische concentraties geweest, maar zijn deze zonder intensieve zoekacties nauwelijks op te sporen” en “Grotere concentraties zoals bij Mander zijn op het Drents-Friese keileemplateau nog niet aangetoond” (Niekus & Stapert, 2005: 111). Een belangrijke oorzaak hiervoor is dat het zoeken op keizandakkers (waar middenpaleolithische artefacten gevonden kunnen worden) een vrij hopeloze exercitie is vanwege de vaak grote hoeveelheid vuursteen die aan het oppervlak ligt. Ook de herkenbaarheid van de artefacten speelt een belangrijke rol. Vuistbijlen en andere werktuigen worden meestal wel herkend, maar bij eenvoudige afslagen en kernen ligt het anders; door verwerking en vorstspijting zijn juist deze artefacten meestal extra moeilijk te herkennen. Om de slagingskans te vergroten voeren we de veldverkenningen daarom uit met grotere groepen deelnemers, en worden de akkers op een systematische manier vlakdekkend afgelopen. Omdat niet alle zoekers even veel kennis van (middenpaleolithische) artefacten hebben, worden zoveel mogelijk vuurstenen meegenomen en later bekeken. In het veld herkende middenpaleolithische artefacten worden met een GPS ingemeten.

Een tweede ‘Mander’

In de afgelopen twee jaar hebben de veldverkenningen in Drenthe geresulteerd in maar liefst 17 nieuwe middenpaleolithische artefacten, waaronder een afslag van Balloo en een kerntje opgeraapt in de omgeving van Zeijen. Op beide locaties zijn eerder waarschijnlijke halffabrikaten van bladspitsen gevonden (Stapert *et al.*, 2007). Ook de tweede kling van Basse in Overijssel is gevonden tijdens een systematische zoektocht die we in samenwerking met de Werkgroep Archeologie Steenwijk (WAS) hebben uitgevoerd (zie de volgende bijdrage in deze bundel). De verrassing was echter groot toen we medio februari 2007 tijdens

het zoeken op een keizandakker in noordelijk Drenthe in een kort tijdsbestek maar liefst drie artefacten opraapten: twee afslagen (waarvan een klingvormig) en een kleine hartvormige *biface partiel* of *Halbkeil* op een vorstspijtingstuk.⁵ Een van de redenen om deze locatie te onderzoeken is de klassieke ligging langs de rand van een beekdal, en het feit dat hier en in de wijdere omgeving eerder al meerdere middenpaleolithische artefacten waren opgeraapt, waaronder een vuistbijl.⁶ Om zoveel mogelijk artefacten te bergen en de ruimtelijke spreiding ervan te kunnen bepalen, zijn in het winterseizoen 2007/2008 vakken van 50 bij 50 meter op de akker uitgezet, en werden zoveel mogelijk vuurstenen per vak verzameld. In totaal zijn bijna 20.000 vuurstenen opgeraapt waartussen, behalve een hoeveelheid mesolithisch en/of neolithisch materiaal, drie artefacten met een middenpaleolithische ouderdom zijn herkend, een percentage van slechts 0,02%! Strikt genomen kunnen de middenpaleolithische artefacten slechts worden herkend op basis van hun zware oppervlakteveranderingen, waarbij vooral windlak en sporen van kryoturbatie van belang zijn (Stapert, 1976). Het mag duidelijk zijn dat het vinden van middenpaleolithische artefacten een tijdrovende bezigheid is. De vindplaats is ondertussen een tiental keren afgezocht met als resultaat dat de teller momenteel op 17 middenpaleolithische artefacten staat, waaronder drie vuistbijlen en een halffabrikaat van vermoedelijk een vuistbijl.⁷ Het merendeel van de artefacten is opgeraapt binnen een gebied van circa 250 bij 200 meter. Van een scherp afgebakende concentratie lijkt dus geen sprake te zijn, net zomin als dat bij Mander het geval is.

De artefacten

Naast de drie vuistbijlen en het mogelijke halffabrikaat van een vuistbijl bestaan de vondsten uit een mogelijke schaaft met ventrale verdunning, twee kernen en tien afslagen. We beschrijven hieronder kort enkele opvallende nieuwe vondsten.

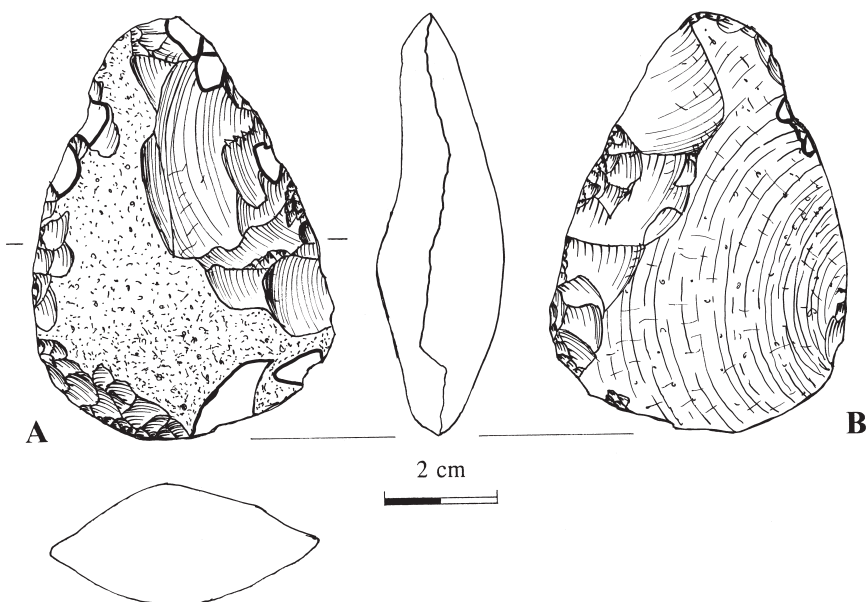

Fig. 1. Biface partiel of Halbkeil. Legenda van de tekeningen: onregelmatige stippeling = cortex; ringen met onregelmatige dwarslijntjes = oude vorstspijlvlakken; wit gelaten met zwaardere omlijning = recente beschadigingen; regelmatig puntraster = secundaire vorstspijlvlakken. Een cirkeltje geeft de richting aan van een niet meer aanwezig slagpunt (tek. L. Johansen, Haren).

Het interessantste werktuig is een vuistbijl van een speciaal type: *biface partiel* of *Halbkeil* (fig. 1). Enkele maten: maximale lengte 7,4 cm, maximale breedte 5,2 cm, maximale dikte 2,2 cm, gewicht 75,6 g. In de typologieën van Bordes (1961) en Bosinski (1967) gaat het bij dit type in het algemeen om vuistbijlen die van afslagen zijn gemaakt en waarbij het ventrale vlak slechts deels bewerkt is. Het onderhavige werktuig is niet van een afslag gemaakt: het 'ventrale' vlak (B) bestaat grotendeels uit een oud vorstspijlvlak. Verder is slechts één zijde bifaciaal bewerkt: de rechterzijde van vlak A. Deze is over de volle lengte vormgegeven door goed gecontroleerde vlakke afslagen die deels tot bijna het midden van het werktuig reiken. Er ontstonden enkele lichte *hinges*, maar die zijn niet storend; de bewerking is goed gelukt. De bifaciale snijdende zijde verloopt redelijk recht over ca. 6 cm. De dwarsdoorsnede is niet asymmetrisch,

zoals bij een schaaaf verwacht zou worden, maar regelmatig biconvex (lensvormig). Het gaat daarom niet om een bifaciale schaaaf of iets dergelijks, maar om een vuistbijlvariant. Op vlak A is bij de basis en langs de linkerzijde op bescheiden schaal retouchering aangebracht. Deze lijkt er toe gediend te hebben om de omtrek van het werktuig tot een min of meer symmetrische subdriehoekige vorm af te werken. Overigens is ook de linkerzijde van vlak A over de volle lengte snijdend en rechtverlopend, net als de rechterzijde. Het betreft naar onze mening dan ook een voltooid werktuig. De hoeken van de zijden zijn functioneel: links (van A) ca. 60°, rechts 60-65°. Gezien de maten zoals gehanteerd door Bordes ($a = 23$ mm, $m = 52$ mm, $n = 47,5$ mm, $L/a = 3.22$, $n/m \times 100 = 91.35$) is het vuistbijltje te beschrijven als een *biface partiel de type cordiforme*. Dergelijke kleine 'hartvormige' tot driehoekige vuistbijltjes passen in

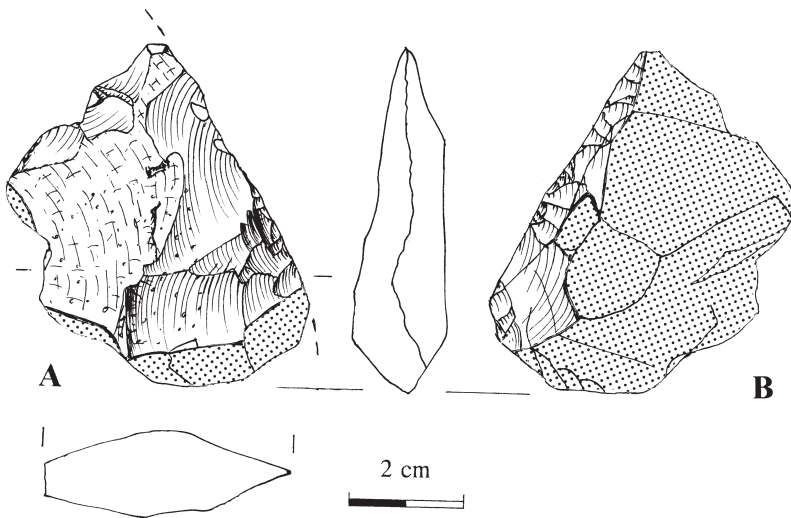

Fig. 2. Een vuistbijlfragment, gebroken door secundaire vorstsplijting (tek. L. Johansen, Haren).

het door hem beschreven *Moustérien de tradition acheuléenne* type A, en zijn te dateren in de eerste helft van de laatste ijstijd.

We kunnen dit soort werktuigen in noordelijk Nederland beschouwen als een aanpassing aan het lokaal beschikbare vuursteenmateriaal. In het keizand komen weinig grotere gave vuursteenbrokken voor, maar wel veel vorstsplijtscherven. Van zo'n vorstsplijtscherf met een gunstige vorm maakte men met minimale inspanning een vuistbijltje dat niet alleen geheel functioneel was, maar ook voldeed aan de stilistische norm van die tijd. Een andere *biface partiel* van hetzelfde soort in noordelijk Nederland stamt van de aardappelmeelfabriek Scholten te Smilde (Stapert, 1992). Ook op de middenpaleolithische vindplaats Lonneker bij Enschede is een exemplaar opgeraapt (Stapert *et al.*, 2005).

Er zijn meerdere recente beschadigingen, waarbij te zien is dat het om grijze, fijnkorrelige vuursteen gaat. Op vlak A is een groot restant van de sterk afgesleten en gewindlakte cortex bewaard gebleven. Op beide vlakken komt windlak voor met kleine putjes. Het

werktuig is bedekt met bruine patina die op vlak B iets zwaarder is ontwikkeld. Ribben en randen zijn licht afgerond (niet fluviatiel). Langs de zijden komen kryoturbatie-retouches voor, en met een stereomicroscop zijn veel drukkegeltjes te zien, en ook krassen. Vergelijkbare verschijnselen zijn te zien op de andere hier besproken stukken.

Een tweede opvallende vondst is een fragment van een vuistbijl (fig. 2); deze is na achterlating door herhaalde vorstsplijting in brokken uiteengevallen. Het fragment heeft een maximale lengte van 5,9 cm. Slechts één bifaciale rand is over een lengte van ongeveer 5 cm bewaard. Dit is geen schaafrand; de vormgeving is typisch voor een vuistbijlzijde (zie de dwarsdoorsnede). Op vlak A is naast een serie negatieven een deel van een oud vorstsplijtvak bewaard gebleven. De bewerking ziet er goed gecontroleerd uit. De secundaire vorstbreuken zijn op de tekening door een regelmatig puntraster aangegeven. Door de vuursteen lopen verder meerdere vorst-scheuren waarlangs nog geen splijting heeft plaatsgevonden. Het fragment zou heel goed

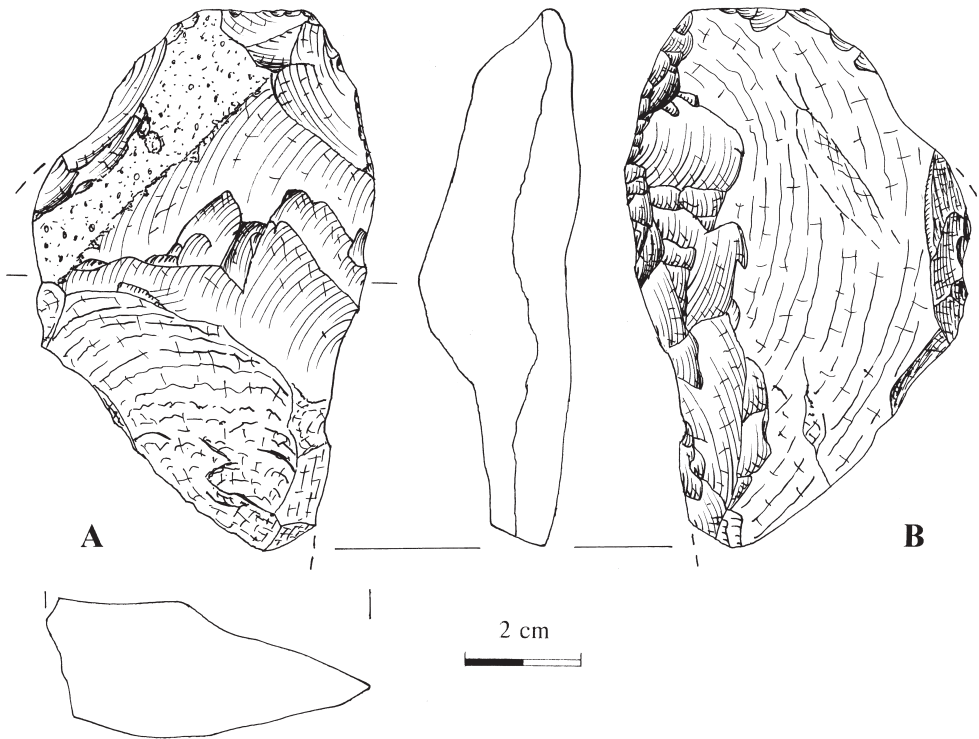

Fig. 3. Een fragment van een halffabrikaat van een bifaciaal werktuig (vuistbijl?) (tek. L. Johansen, Haren).

afkomstig kunnen zijn van een vuistbijltje met een min of meer driehoekige vorm, zoals beide andere vuistbijlen van de vindplaats.

Een derde nieuwe vondst betreft een gebroken halffabrikaat van een bifaciaal werktuig (fig. 3). Naar alle waarschijnlijkheid was het de bedoeling een vuistbijl te maken. De maximale lengte van dit fragment is 9,2 cm. Mogelijk brak het stuk tijdens de bewerking. De vuursteen bevat bryozoën en is niet van de beste kwaliteit omdat er grovere delen zijn. Eén zijde is over een lengte van circa 7 cm bifaciaal bewerkt op de manier zoals je die bij vuistbijlen ziet. De tegenover liggende zijde vertoont enige retouches, maar lijkt grotendeels nog onbewerkt. Op vlak A is een flink fragment van de sterk afgesleten cortex bewaard gebleven. Vlak B lijkt te bestaan uit een oud vorstspijvlak. Ook dit lijkt dus een

poging om een vuistbijl te maken van een plat vorstspijvlak. De aanwezige negatieven wijzen op een redelijk kundige bewerker.

Een curieus werktuig is afgebeeld in figuur 4. Het gaat waarschijnlijk om een schaaf. Het werktuig is gemaakt van een distaal fragment van een grote afslag met 'kernvoet' (d.w.z. dat het spijvlak naar binnen boog waardoor een deel van de kern werd weggenomen door de afslag). De maximale lengte van het fragment is 7,4 cm. Dorsaal zijn meerdere vorstspijvlakken zichtbaar. Langs de linkerrand lijkt over een afstand van ongeveer 2,5 cm schaafretouche aanwezig, bestaande uit twee grotere en een klein negatief. Dit is dus een mogelijke schaaf. Zeer opvallend is dat men vervolgens geprobeerd heeft het distale deel van het ventrale vlak, waar een uitstekende rand was ontstaan door de kernvoet (zie het

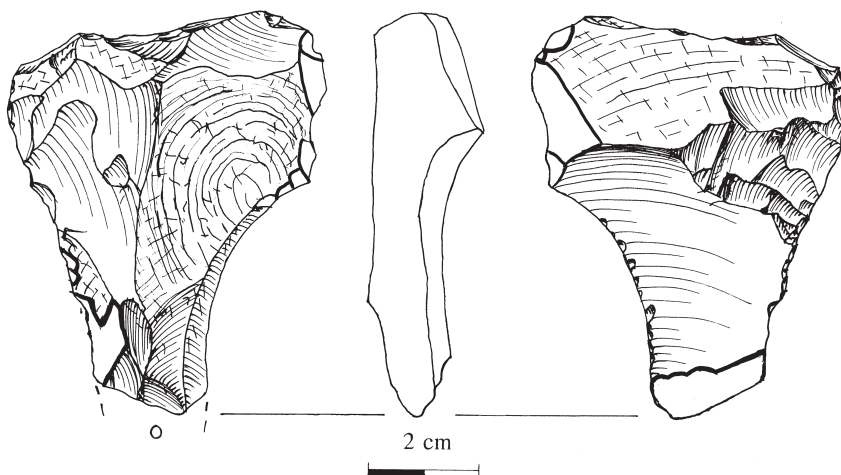

Fig. 4. Een vermoedelijke schaafl op een fragment van een grote afslag met kernvoet (tek. L. Johansen, Haren).

zij-aanzicht), te verdunnen door zeer vlakke ventrale retouchering. Dit lukte overigens slechts gedeeltelijk omdat deze afslagen ongeveer halverwege eindigen in *steps*. Men wilde vermoedelijk de werkrand van de schaafl vlak en regelmatig maken. Indien dit het geval was, kan geconstateerd worden dat het nog steeds om een plomp werktuig gaat. Het stuk blijft enigszins mysterieus en we kunnen niet uitsluiten dat de vlakke bewerking van het ventrale deel een ander doel diende.

Tot nu toe zijn twee kernen gevonden, waarvan een is afgebeeld in figuur 5; door een vorstscheur is recent een schilfer uit het oppervlak gesprongen. De maximale lengte is 5,9 cm, de maximale breedte 5,0 cm, de maximale dikte 1,3 cm; het gewicht bedraagt 39,4 g. Het gaat om een zeer vlak en dun kerntje. Vlak A heeft een restant van een oud vorstspijltvlak, en laat verder een serie negatieven zien. De meeste hebben dezelfde richting (vanaf de 'basis'); slechts één heeft een andere richting. Vlak B bestaat grotendeels uit oude vorstspijltvlakken, maar langs drie zijden zijn slagvlakjes gecreëerd waarvandaan het bovenvlak bewerkt kon worden. De hoeken tussen bovenvlak en deze slagvlakjes zijn variabel,

rond 60-70°. Er is een tendens in de richting van een Levallois-kern, maar er zijn geen bruikbare grotere afslagen van dit kerntje afgekomen. Afgezien van het wat vreemd gevormde negatief langs de linkerrand van vlak A is het grootste negatief maximaal 3,3 cm lang. Verbazingwekkend is de ook oorspronkelijk zeer geringe dikte van de kern. Toch is men eraan begonnen, hoewel bij de aanvang de dikte niet veel meer dan 1 cm was (zoals geschat kan worden ter plaatse van het oude vlak op vlak A.) Verder is het zo dat meerdere negatieven vanaf de 'basis' eindigen in lichte *hinges*. Alles bij elkaar ziet het er naar uit dat deze kern niet door een kundige bewerker is gebruikt; de keuze van het uitgangsstuk was slecht (te dun) en meerdere afslagen van het bovenvlak zijn slecht uitgevoerd.

De resterende tien vondsten bestaan uit afslagen. De meeste lijken door harde percussie te zijn geslagen, maar één of twee zijn vermoedelijk door een zacht slagwerktuig (gewei?) verkregen. Eén afslag zou als een kling beschreven kunnen worden, maar dorsaal zijn alleen oude vlakken aanwezig; de afslag werd verkregen door harde percussie (fig. 6). Een andere afslag, een distaal frag-

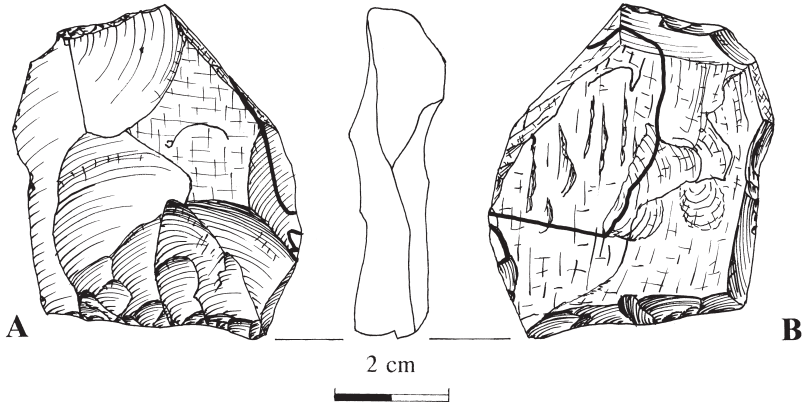

Fig. 5. Kerntje (tek. L. Johansen, Haren).

ment, is roodverkleurd en vertoont vele breukjes als gevolg van verbranding; helaas kunnen we niet weten of de brand secundair is danwel te maken had met de bewoning.

Voorlopig kennen we dus 17 artefacten van deze vindplaats: drie vuistbijlen (een subdriehoekige, een *Halbkeil*, en een fragment), een halffabrikaat van vermoedelijk een vuistbijl, een mogelijke schaaaf op een afslagfragment met kernvoet, twee kernen en tien afslagen of fragmenten daarvan (waarvan één klingachtig).

Discussie en toekomstperspectieven

De hier gepresenteerde resultaten maken duidelijk dat onderzoek naar het Midden-Paleolithicum van het Drents-Friese keileemplateau met succes benaderd kan worden door middel van grootschalige systematische veldverkenningen. Het succes van de gevolgde strategie is af te leiden uit het feit dat in twee jaar het bestand aan Drentse middenpaleolithische artefacten waarvan de vindplaats bekend is met maar liefst bijna 30% is toegenomen. In totaal kennen we op dit moment ca. 65 zekere Neanderthaler-artefacten in Drenthe.⁸ Het onderzoek heeft niet alleen geresulteerd in de ontdekking van de grootste middenpaleolithische vondstconcentratie in het gebied, maar

heeft ook aangetoond dat er naast geïsoleerde vuistbijlen (op *kill sites*?) ook nederzettingen zijn waar één of meer vuistbijlen werden achtergelaten (zoals dat ook het geval is bij Mander). Uitgebreid geologisch en archeologisch onderzoek op de locatie, en nader onderzoek van de artefacten (*refitting*) zal moeten aantonen in hoeverre de vondstverspreiding over honderden meters het gevolg zou kunnen zijn van solifluctie, zoals werd aangenomen voor de vindplaats Mander, of dat er wellicht sprake is van meerdere concentraties. Voorlopig is dit de meest noordelijke middenpaleolithische assemblage in Nederland.

De komende jaren zullen we ons niet alleen richten op deze nieuwe vindplaats, maar gaan we het onderzoek ook uitbreiden naar andere vindplaatsen en kansrijke locaties op het keileemplateau.

Dankwoord

Zonder het enthousiasme en doorzettingsvermogen van vele collega's, amateur-archeologen en studenten uit Groningen en Leiden zou het Project 'Midden-Paleolithicum Noord-Nederland' niet mogelijk zijn. Onze dank gaat uit naar de volgende personen (in alfabetische volgorde): Bas Baaijens, Bert Boekschoten, Gijsbert Boekschoten, Alex Brandsen,

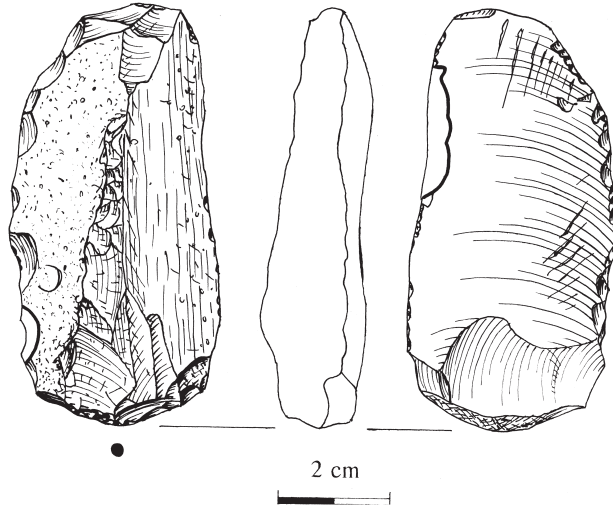

Fig. 6. Klingachtige afslag (tek. L. Johansen, Haren).

Thijs Coenen, Margot Daleman, Sarah Drescher, Dagmar Ewolds, Richard Fens, Ens Grefhorst, Sanne Griemink, Jasper Huis in 't Veld, Alexandra Hut, Astrid Koops, Marlies van Kruining, Ester van de Lagemaat, Tineke Looyenga, Arnaud Maurer, Jeroen Mendelts, Jasmina Milojkovic, Jannetje Paijmans, Michiel R Emmelink, Jan van Rijn, Michiel Rooke, Laurie Spoelstra, Inge van Stokkum, Henk Trip, Max Trip, Martin Uildriks, Jan van der Veen, Alexander Verpoorte en Danielle de Vos. Een speciaal woord van dank gaat uit naar Erwin Mulder en naar medezoekers Dick Brinkhuizen en Henk Paas voor hun inzet. Tymon de Haas en Rik Feiken (beiden GIA) bedanken we voor hun hulp bij het opmeten van de vindplaats en het uitzetten van het 50 bij 50 meter-grid.

Summary: A second site of the 'Mander type' in the northern Netherlands: a recently discovered Neanderthal encampment in the province of Drenthe.

In 2007, the authors started a project entitled "The Middle Palaeolithic Occupation of the Northern Netherlands", in which special attention is given to the Drenthe-Frisian boulderclay

plateau. In addition to the compilation of an illustrated catalogue of finds, our research will focus on the geographical setting of Neanderthal sites. Systematic field surveys in known or potentially promising locations are an important part of the project. During these surveys, an extensive Middle Palaeolithic site was discovered. In terms of artefact numbers, it is already the second largest in the northern part of the Netherlands, after Mander in the province of Overijssel. In total, 17 artefacts were found: three hand-axes (of which two are complete), a preform of a bifacial tool (probably a hand-axe), a possible side-scraper, two cores and 10 flakes including a blade-like flake. The complete hand-axes both have a 'cordiforme' or subtriangular outline and are quite small; they fit well into the Mousterian of Acheulian Tradition type A, and most probably date from the first half of the Weichselian.

Noten

1. Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen.
2. Drents Museum, Brink 1-5, 9401 HS Assen.
3. Ossewei 6, 9751 SC Haren.
4. Deze kaart zal binnenkort in digitale vorm

- beschikbaar zijn dankzij de inspanningen van Ester van de Lagemaat, studente archeologie aan het GIA.
5. Aan deze succesvolle zoektocht werd deelgenomen door studentes Sarah Dresscher, Sanne Griemink, Astrid Koops en Ester van de Lagemaat, Dick Brinkhuizen, Jasmina Milojkovic en de eerste auteur. Later bleek dat amateur-archeoloog Henk Paas uit Assen in 2004 ook al een afslag op dezelfde locatie had opgeraapt.
 6. In goed overleg met de eigenaar van de akker hebben we besloten de exacte locatie van de vindplaats voorlopig geheim te houden; dit vooral om de vindplaats tegen schatzoekers te beschermen. De vindplaats is wel bekend bij W.A.B. van der Sanden, provinciaal-archeoloog van Drenthe.
 7. Zoals te verwachten heeft de vindplaats ook een aantal incerto-facten opgeleverd. Hoewel de meningen over deze stukken soms nogal uiteenlopen tussen de verschillende auteurs hebben we besloten ze niet mee te nemen in de telling. We beschouwen alleen die stukken als middenpaleolithische artefacten waar we het alle vier over eens zijn.
 8. Een handvol stukken in privécollecties die als middenpaleolithische artefacten te boek staan zijn niet meegeteld omdat we deze nog niet hebben bestudeerd. Middenpaleolithische artefacten waarvan de vindplaats niet bekend is, zijn evenmin meegeteld.
- Beuker, J.R., M.J.L.Th. Niekus & D. Stapert, 2006. Neanderthalers in het Drentse landschap. *Het Drentse Landschap* 51, 4–7.
- Bordes, F., 1961. *Typologie du Paléolithique ancien et moyen*. Bordeaux, L'Institut de Préhistoire de l'Université de Bordeaux/Imprimeries Delmas.
- Bosinski, G., 1967. *Die mittelpaläolithischen Funde im westlichen Mitteleuropa*. Köln/Graz, Böhlau Verlag.
- Niekus, M.J.L.Th. & D. Stapert, 2005. Het Midden-Paleolithicum in Noord-Nederland. In: J. Deebe et al. (red.), *De Steentijd van Nederland. Archeologie* 11/12, 91–118.
- Stapert, D., 1976. Some natural surface modifications on flint in the Netherlands. *Palaeohistoria* 18, 7–41.
- Stapert, D., 1982. A Middle Palaeolithic artefact scatter, and a few younger finds, from near Mander NW of Ootmarsum (province of Overijssel, the Netherlands). *Palaeohistoria* 24, 1–33.
- Stapert, D., 1992. Een *biface partiel* in de collectie Vermaning van het Drents Museum. *Paleo-Aktueel* 3, 33–36.
- Stapert, D., J.R. Beuker, L. Johansen & M.J.L.Th. Niekus, 2007. Bladspitsen en pogingen daartoe: souvenirs van de laatste Neanderthalers in Nederland. *Paleo-Aktueel* 18, 21–31.
- Stapert, D., D. Schlüter, L. Johansen & M.J.L.Th. Niekus, 2005. Middenpaleolithische vondsten van Lonneker bij Enschede (Ov.). *Paleo-Aktueel* 16, 8–15.

Literatuur

- Beuker, J.R. & M.J.L.Th. Niekus, 1994. Neanderthalers in Drenthe; enkele opzienbarende nieuwe vondsten. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 111, 95–110.